

ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№3/2026

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2026

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Аасланд Е.	философия докторы (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Каранфил Г.	философия докторы (PhD), профессор, Комрат мемлекеттік университеті, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Олдфилд А.	Философия докторы (PhD), профессор, Каролина Университеті Каролина, АҚШ
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токат Газиосманпаша университеті, Токат, Түркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 25.09.2026 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Аасланд Е.	доктор философии (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Каранфил Г.	доктор философии (PhD), профессор, Комратский государственный университет, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курысжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Олдфилд А.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Каролины Каролина, США
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 25.09.2026 г. Формат 60*84 1\8. Бум. типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Aasland E.	
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Karanfil G.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Komrat Devlet Univerditesi, Kishinev, Moldova
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhn L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Oldfield A.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Coastal Carolina University Carolina, USA
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Senmez O.F.	(PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933: e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 25.09.2026 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS		
BAKYTZHANOVA A.K.	The problem of Professional Language in Scientific Publications of the International Database Scopus	7
ЕРСҰЛТАНОВА Қ.Ж.	Қазақ тілінің цифрлық медиакөңістіктегі тіл тазалығы	23
ИМАНБЕРДІ С.Қ. ӘБДУӘЛИҰЛЫ Б.	Қазақ кісі есімдері: отбасы және демография	32
КЕСІКБАЕВА Ә. ЕСЕНОВА Қ.Ө. ИСМАИЛОВА Ф.К.	Қазақ очерктерінің типтік түрлері және жолсапар очерктерінің прагматикасы	42
МУСАЕВ Ә.С. АМАНГЕЛЬДИН Е.А. АЛКЕБАЕВА Д.А.	Адам мен жасанды интеллект коммуникациясы: тілдік имитация және иллюзия	54
НУРБАЕВА А.М. БАЙСЫДЫК И.Б. АКЫБАЕВА Н.Н.	Генеративный искусственный интеллект в рекламном дискурсе: языковые сдвиги и трансформация голоса бренда	65
NURDAULET P. BIRAY N. MAULET A.	Theoretical Foundations of the Linguoculturological Study of Kui-anysz texts: Language and Culture, Linguocultural Unit, Concept, Symbol, and Cultural Code	78
ОРАЗБАЕВА Ф.Ш. РЫСҚҰЛОВА А.Д. ПЕРТАЕВА Ә.К.	Қазақ, орыс және ағылшын дискурсындағы генеративті семантика: салыстырмалы-типологиялық талдау	89
РАҚЫМҒАЛИЕВА А.О. ИСАКОВА С.С. МУХАМЕДЖАНОВА Г.Т.	Қазақ тіл білімінде когнитивтік терминтаңымның қалыптасуы мен дамуы	102
SAURBAYEV R.ZH. PASHAN D.M.	The Manifestation of Emotive and Evaluative Dimensions in Lexical Usage within the Context of Communication	111
СНАБЕКОВА М.М. НУРТАЕВА А.Б.	Қазақ және ағылшын тіліндегі жеке жұлдыздардың халықтық космонимдік атаулары жайында	124
ТҰЯҚБАЙ Т. ТҰЯҚБАЕВА Р. ТОЙБЕКОВА С.	Абай шығармаларындағы «е» көмекші етістігінің эволюциясы	133
ӘДЕБИЕТТАНУ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ / LITERATURE STUDIES		
АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә. НУРДАУЛЕТОВА Б.И. БЕКЕЕВА Н.Ж.	Алтай оронимі мен Ертіс гидронимі: фольклорлық нұсқалар және этимологиялық талдау	146
АЛМАСХАНҚЫЗЫ А. СЕЙІТОВА Б.Б. МЕЛЬНИК С.	Асқар Алтай прозасындағы интермәтін және ұлттық семиосфера	158

ҚОРҒАНБЕКОВ Б.С. ДАУЛЕТ Л.	Мырзашөл өңірі қазақтарының фольклоры: жанрлық жүйесі мен мәдени-танымдық ерекшелігі	173
KARBOZOV E.K. NOGAIBEK KYZY L.	Semiotic and Symbolic Significance of Sacred Notions in Wedding Ritual Folklore	184
ДИЛЬДЕБАЕВА Ж.Ш. АХМЕТ К.С.	Әдебиеттегі кроссвер жанры және қазіргі қазақ прозасы	196
ЖОРАШОВА А.М. АЙТУГАНОВА С.Ш. ТАМАБАЕВА Қ.Ө.	Қазіргі қазақ прозасындағы метанарратив: Айгүл Кемелбаева шығармаларының құрылымдық ерекшеліктері	207
ЖУМАГЕЛДИН Ж.Ш. ЖАРЫЛҒАПОВ Ж.Ж. КЕНЖЕГАЛИЕВ С.А.	Қазақ анималистік прозасындағы баяндау формаларының құрылымы	218
ИСИНА Н.У. НУРМАНОВА Ж.К. ЖАПАНОВА М.Е.	Авторская стратегия в малой прозе Умит Тажкен	227
МИРАЗОВА М.Н. БОЛТАНОВА Ж.	Қазылық тауының көркем санадағы пішіні	243
ОРАЗХАН Н.Н. ДАРИБАЕВ С.Д. МАХАНБЕТҚЫЗЫ А.	*Қорқыт ата бейнесін медиакеңістікте жандандыру мәселесі	252
САДЫҚ А.С.	Қазақ ғашықтық ән өлеңдерінің поэтикалық типологиясы	262
САПАШ Ш.Б. ТАХАН С.Ш.	Методологические подходы к изучению казахской драматургии в отечественном литературоведении 1960–1980-х годов	273
СИРЯЧЕНКО В.В. БАЗЫЛОВА Б.К. СЕКЕЙ Ж.	Возможности и вызовы интеграции искусственного интеллекта и визуализации данных в изучение эволюции казахской литературы	284
ТОҚТАРБАЙ Е. Н. ӘУБӘКІРОВА Қ.А. ТОҚСАМБАЕВА А.О.	Шәкәрім поэзиясындағы «оян» мотиві	294
UTESHOVA A.A. MATBEK N.K.	Mystical Chronotope and Mythical Symbolism in Contemporary Kazakh Youth Prose	305
ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ / МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ / METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE		
АСҚАРОВА Г.С. КАРИБЕКОВА А.Ж. АЙТОВА Ж.Ж.	Цифрлық гуманитаристика аясында ежелгі дәуір әдебиетін оқытудың жаңа парадигмасы	315
САТКЕНОВА Ш. ТЛЕУБАЕВ С. Б.	Мультимедиялық құралдар арқылы қазіргі қазақ әңгімелерін оқытудың ерекшелігі	328

А.С. САДЫҚ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан ^{1,2}
(e-mail: serikqyzy_resmi@mail.ru)

ҚАЗАҚ ҒАШЫҚТЫҚ ӘН ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ТИПОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада XX ғасырда хатқа түскен қазақ халық ғашықтық ән өлеңдерінің мәтіндік жүйесі зерттеледі. Жұмыстың негізгі мақсаты – авторы ұмытылып, фольклорлық сипат алған лирикалық туындылардың поэтикалық және мазмұндық типологиясын ғылыми тұрғыдан жасақтау. Зерттеу барысында типологиялық, құрылымдық-поэтикалық және герменевтикалық талдау әдістері кешенді түрде қолданылды. Жүргізілген талдау нәтижесінде ғашықтық лирика үш негізгі типологиялық топқа жіктелді: портреттік-эстетикалық, психологиялық-эмоционалдық және әлеуметтік-қарсылық сарыны. Портреттік сипаттамадағы әндерде тұрақты эпитеттер мен космогониялық теңеулер арқылы ғашық жардың идеалды бейнесі жасалса, психологиялық типтегі әндерде «арман», «шер», «сағыныш» категориялары арқылы кейіпкердің ішкі күйзелісі суреттелгені анықталды. Әлеуметтік типтегі әндерде теңсіздік пен ескі салтқа қарсылық зооморфтық символика және иерархиялық антитеза арқылы берілгені дәйектелді. Сонымен қатар мақалада ән мәтіндеріндегі заттық детальдардың семиотикалық қызметі, хронотоп ерекшелігі және әйел бейнесінің эволюциясы қарастырылды. Зерттеу қорытындысы қазақтың дәстүрлі ғашықтық әндері жай ғана сезім жырлары емес, ұлттық менталитетті, этикалық нормалар мен эстетикалық құндылықтарды сақтайтын күрделі көркемдік жүйе екенін дәлелдейді. Жұмыстың нәтижелері фольклортану мен әдебиеттану ғылымындағы жанрлық зерттеулерді тереңдетуге үлес қосады.

Түйін сөздер: ғашықтық лирика, халық әндері, поэтикалық типология, психологиялық параллелизм, фольклорлық символдар, эстетикалық идеал.

Кіріспе. Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан рухани болмысы мен эстетикалық талғамының биік өлшемі – ән өнері. Ұлттық фольклордың құрамдас бөлігі саналатын ән мәтіндері, оның ішінде ғашықтық лирика – адам жанының нәзік иірімдерін, сезімдері мен дүниетанымдық көзқарастарын бейнелейтін көркемдік қуаты кемел сала. XX ғасыр қазақ музыкалық фольклорының ауызша дәстүрден жазбаша үлгіге көшуімен, ғылыми айналымға енуімен және жүйелі зерттеу нысанына айналуымен ерекшеленетін тағдыршешті кезең болды. XX ғасырдағы қазақ лирикасының дамуы фольклорлық дәстүрмен тығыз байланысты. «XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясы фольклор мен ұлттық танымды идеологиялық негіз ретінде қабылдап, жаңа адамның дүниетанымын, эстетикалық санасын қалыптастыруда орасан зор рөл атқарды» [1, 98]. Осы тұрғыдан алғанда, біз қарастырып отырған халықтық ғашықтық ән өлеңдері де – жаңа дәуірдегі адамның ішкі сезім әлемінің өзгеруін, тұлғалық сананың өсуін көрсететін маңызды эстетикалық құжат.

Қазақ даласындағы ән мұрасын жинау және хаттау ісі XIX ғасырдың екінші жартысында А.В.Затаевич, Ә.Диваев, кейіннен Б.Г.Ерзакович, А.Жұбанов, Е.Ысмайылов, Б.Уахатов сынды ғалымдардың қажырлы еңбегінің арқасында жүзеге асты. Әсіресе, А.В.Затаевичтің

«Қазақ халқының 1000 әні» (1925) және «Қазақтың 500 әні мен күйі» (1931) жинақтары ұлттық ән өнерінің алтын қорын қалыптастыруда теңдессіз рөл атқарды. Бұл еңбектерде тек ноталық жазбалар ғана емес, ән мәтіндерінің поэтикалық нұсқалары да алғаш рет ғылыми жүйеге түсірілді. Осы игі дәстүрдің заңды жалғасы ретінде «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген «Бабалар сөзі» сериясының 99 және 100-томы (Ән-өлеңдер) – ғасырлар сүзгісінен өткен халықтық лириканың антологиясы.

XX ғасырда қазақ фольклорының жинақталуы және оның жазба әдебиетпен байланысы шетелдік ғалымдардың да назарын аударды. Америкалық ғалым Томас Виннер өзінің іргелі зерттеуінде: «Қазақтардың ауызша өнері – жай ғана ойын-сауық емес, ол – халықтың әлеуметтік құрылымын, құндылықтарын және тарихын сақтайтын негізгі институт. XX ғасырдағы өзгерістер бұл мұраны жойып жіберген жоқ, қайта жаңа формада (жазбаша) бекітті» [2, 104] – деп баға береді. Бұл пікір біз қарастырып отырған ән мәтіндерінің тарихи маңызын айғақтайды.

Дегенмен, фольклортану мен музыкатану ғылымында халық әндерінің мелодиялық табиғаты, орындаушылық мектептері және тарихи астары біршама зерттелгенімен, ән мәтіндерінің поэтикалық табиғаты мен тақырыптық-мазмұндық типологиясы әлі де болса кешенді әдебиеттанулық талдауды қажет етеді. Әсіресе, нақты авторы уақыт көшімен ұмытылып, ел аузында өңделіп, халықтық сипат алған ғашықтық әндердің ішкі мазмұндық құрылымын жіктеу – өзекті мәселелердің бірі. Себебі ғашықтық әндер жай ғана сезім жырлары емес, онда қазақ халқының сұлулық туралы түсінігі, яғни эстетикалық идеалы, психологиялық портрет жасау шеберлігі және сол дәуірдегі әлеуметтік-қоғамдық қайшылықтардың – теңсіздік, салт-дәстүр қыспағының көркемдік көрінісі жатыр.

Осыған орай, ұсынылып отырған зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – XX ғасыр мұраларындағы дереккөздерге сүйене отырып, қазақ ғашықтық халық әндерінің поэтикалық типологиясын жасақтау. Мақалада ғашықтық лирика үш негізгі бағытта: портреттік-эстетикалық сипаттама, психологиялық-эмоционалдық күй және әлеуметтік қарсылық сарыны тұрғысынан жіктеліп, әрбір типтің көркемдік ерекшеліктері нақты поэтикалық мәтіндер арқылы талданады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының әдістемелік негізін фольклортану және әдебиеттану ғылымдарындағы көркем мәтінді талдаудың кешенді қағидаттары құрайды. XX ғасырда хатталған қазақ ғашықтық әндерінің поэтикалық типологиясын жасақтау мақсатында жұмыста теориялық және эмпирикалық зерттеу әдістері жүйелі түрде қолданылды. Зерттеудің эмпирикалық базасы ретінде Мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген Бабалар сөзі сериясының тоқсан тоғызыншы томына енген, сондай-ақ Затаевич пен Ерзакович жинақтарындағы авторы беймәлім халықтық ғашықтық әндердің мәтіндері алынды.

Жұмыстағы негізгі тәсіл ретінде типологиялық талдау әдісі басшылыққа алынды. Бұл әдістеме түркі халықтарының фольклорын зерттеуде, атап айтқанда А.М.Хакимьянованың башқұрт халық лирикалық әндеріндегі «өмір», «тағдыр», «махаббат» концептілерін жіктеу [3, 8] тәжірибесінде тиімділігін көрсеткен болатын. Мақалада бұл әдіс халық әндерінің мазмұндық ерекшеліктеріне қарай оларды портреттік, психологиялық және әлеуметтік типтерге жіктеу үшін қолданылды. Осы әдіс арқылы жүздеген ән мәтіндерінің ішінен ортақ сарындар мен мотивтер анықталып, ғашықтық лириканың ішкі жүйесі жасақталды. Сонымен қатар фольклорлық туындылардың көпнұсқалылық табиғатын ескере отырып, текстологиялық және салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылды. Бір әннің бірнеше нұсқасын өзара салыстыру арқылы мәтіннің түпкі мағынасы, өзгеріске түскен жолдары және тұрақты поэтикалық тіркестері мен формулалары айқындалды.

Ән мәтіндеріндегі көркемдік-бейнелеу құралдарын, эпитет, метафора, теңеу, символ секілді элементтерді және өлең құрылысын зерделеу үшін құрылымдық-поэтикалық талдау әдісі жүзеге асырылды. Арудың портретін жасаудағы дәстүрлі эпитеттер мен зооморфтық метафоралардың эстетикалық қызметі осы әдіс арқылы ашылды. Ғашықтық әндердегі зар, шер, арман сияқты ұғымдардың астарында жатқан лирикалық қаһарманның

ішкі психологиялық күйін, интимдік сезімдері мен мәтіннің жасырын мағынасын түсіндіру мақсатында герменевтикалық талдау әдісі қолданылды. Сондай-ақ аксиологиялық талдау әдісі ғашықтық әндерді жай ғана мәтін емес, қазақ халқының сұлулық, махаббат, адалдық және серт туралы этикалық-эстетикалық құндылықтарын тасымалдаушы рухани код ретінде қарастыруға негіз болды. Осы аталған әдістердің жиынтығы зерттеу тақырыбын жан-жақты ашуға, ғашықтық әндердің жанрлық және поэтикалық табиғатын ғылыми тұрғыдан дәйектеуге мүмкіндік береді.

Талқылау мен бақылау. XX ғасырда хатқатүскен қазақ ғашықтық әндерінің поэтикалық жүйесін зерделеу барысында халықтық лириканың құрылымдық және мазмұндық жағынан әркелкі екені, яғни күрделі типологиялық жүйеден тұратыны айқындалды. Фольклорлық мұраларды, соның ішінде ән өлеңдерін сараптау нәтижесінде ғашықтық лириканың негізгі үш бағыты – портреттік-эстетикалық сипаттама, психологиялық-эмоционалдық күй және әлеуметтік кедергілер сарыны ғылыми тұрғыдан негізделді. Бұл типологиялық жіктеу ән мәтіндеріндегі лирикалық қаһарманның бейнесін, оның ішкі сезім әлемі мен сыртқы қоғамдық ортамен қарым-қатынасын толыққанды ашуға мүмкіндік береді. Мәселен, «Абайкөк», «Ақбақай», «Ақерке», «Ақ маңдай», «Ләйлім» сынды жүздеген әндердің мәтіндік құрылымы тек сезімді білдірумен шектелмейді, онда қазақ халқының дүниетанымдық көзқарасы, этикалық нормалары және сұлулық туралы философиялық пайымдары шоғырланған. Бұл ретте, сұлулық категориясының ғашықтық жырлардағы орны ерекше. Отандық зерттеушілер: «Ұлттық поэзияда сұлулық ұғымы табиғат пен адам болмысының ажырамас бірлігі арқылы көрініс табады. Ақындар табиғаттың әсемдігі мен адамның ішкі және сыртқы сұлулығын терең философиямен шендестіре жырлаған» [4, 136] деп тұжырымдайды. Зерттеу нысанына алынған әндердің басым бөлігінде ғашықтық сезім нақты әйел затына (Зәуреш, Ғазиза, Қадияша) арналғанымен, уақыт өте келе бұл есімдер жалпылама көркемдік бейнеге, яғни типке айналып, фольклорлық сипат алған. Сондықтан бұл туындыларды типологиялық тұрғыдан жіктеу – халық поэзиясының эволюциялық даму жолын және көркемдік ойлау жүйесінің ерекшелігін танудың бірден-бір жолы.

Зерттеу барысында анықталған бірінші типологиялық топ – ғашық жардың портреттік бейнесін сомдауға құрылған әндер тобы. Халық ақындары сұлулықты сипаттауда нақты реалистік суреттеуден гөрі, дәстүрлі поэтикалық формулалар мен тұрақты теңеулерге жиі жүгінетіні байқалды. Мәселен, «Ақ маңдай» әніндегі:

«Ақ маңдай, інжу шаш,

Үкілі кәмшат, қиғаш қас» [5, 50], – деген жолдардағы «ақ маңдай», «інжу шаш», «қиғаш қас» тіркестері – жай ғана сөз тіркестері емес, ғасырлар бойы сұрыпталған, этностың сұлулық туралы танымын білдіретін тұрақты көркемдік кодтар. Мұндағы «інжу» теңеуі шаштың жылтырлығын, құндылығын білдірсе, «үкілі кәмшат» киім үлгісі арқылы қыздың нәзіктігі мен еркелігін айшықтайды. Сол сияқты, «Ағаи, қалқаш» әнінде:

«Жіңішке бітер айдай сұлу қабақ,

Ақ сүттей толықсыған уыз тамақ» [5, 35], – деп келетін жолдарда портреттік шендестірудің классикалық үлгісі көрініс тапқан. «Ай» мен «қабақ», «ақ сүт/уыз» бен «тамақ» арасындағы параллелизм сұлулықты тек сырт көзге ғана емес, оның ішкі тазалығын, пәктігін және нұрға толы бейнесін сездіреді. Бұл типті ән өлеңдердегі портрет – лирикалық қаһарманның сүйіспеншілігі арқылы жанданған, идеалдандырылған динамикалық бейне. Портреттік сипаттамадағы маңызды ерекшеліктің бірі – сұлулықтың табиғат құбылыстарымен және ғарыштық әлеммен шендестірілуі. Халық ақындары ғашық жарды қарапайым пендеден биіктетіп, оған сакралды, қолжетімсіз сипат беру мақсатында космогониялық теңеулерді ұтымды қолданған. Мәселен, «Агугай, Жамал-ай» әнінде:

«Бағаңа, бағаласам, жан жетпейді,

Секілді шолпан жұлдыз аспандағы» [5, 37], – деген жолдар кездеседі. Мұндағы «шолпан жұлдыз» теңеуі қыздың тек көркемдігін ғана емес, оның әлеуметтік ортадағы даралығын, биік мәртебесін айшықтайды. Сол сияқты, «Нұрсұлу» әнінде ғашық жігіт табиғат сұлулығын тізбектей келе:

«Көкте жүзген алтын табақ ай сұлу...

Шаңқай түсте өткір алтын күн сұлу...

Бәрінен де маған, сәулем, сен сұлу» [5, 290] деп түйіндейді. Бұл жерде грация тәсілі арқылы қыздың көркі аспан денелерінен де жоғары қойылып, эстетикалық идеал деңгейіне көтерілген. Сондай-ақ, «Сәулем-ай, сәулем» әніндегі «Сәуле беріп түндегі туған айдай» [5, 309] деген теңеу қыздың нұрлы дидарының қараңғылықты сейілететін рухани күшін меңзейді. Бұл мысалдар қазақ ғашықтық лирикасындағы портреттің ғарыштық кеңістікпен үндескен, ауқымды да әсерлі бейне екенін дәлелдейді.

Ғашықтық әндердің ең ауқымды типологиялық тобын – психологиялық күйді, ішкі ынтызарлық пен мұң-шерді бейнелейтін туындылар құрайды. Бұл әндерде сыртқы портреттен гөрі лирикалық қаһарманның жан дүниесіндегі аласапыран сезімдер басымдыққа ие. Талдау көрсеткендей, халық әндеріндегі махаббат сезімі көбінесе «дерт», «ауру», «от» ұғымдарымен қатар өріледі. Мәселен, «Ғашық жар» әнінде:

«Жалғанда қиын екен екі ғашық,

Екеуі сөйлеспесе мауқын басып...

Кетпей ме бойдан қуат, ойдан ерік» [5, 139], – деген жолдар кездеседі. Мұндағы «мауқын басу» фразеологизмі мен «бойдан қуаттың кетуі» – ғашықтықтың адам физиологиясына және психикасына тікелей әсер ететін, ерік-жігерді билеп алатын дүлей күш екенін көрсетеді. Ал «Қаракөз» әніндегі: «Ішімді ғашық оты-ай күйдіреді-ау» [5, 232] деген тіркес махаббатты «өрт», «жалын» түрінде қабылдайтын дәстүрлі фольклорлық танымның жарқын көрінісіне жатады. Бұл типтегі әндерде оқиғалық баяндаудан гөрі кейіпкердің ішкі монологы мен күйзелісі алдыңғы орынға шығады.

Психологиялық лирикадағы негізгі ұғымдардың бірі – «арман» категориясы. Халық әндерінің басым бөлігінде ғашықтардың қосылуы емес, бір-біріне жете алмай, өмір бойы аңсап өту мотиві басым. Қазақ музыкатану ғылымында ғашықтық және табиғат лирикасының байланысы ертеден назарға алынған [6, 12]. Бұл ретте философиялық толғаныстар махаббат тақырыбымен астасып, өмірдің өткіншілігі мен сезімнің баянсыздығы қатар жырланады. Мәселен, «Пәни жалған» әнінде:

«Аха-хау, пәни жалған,

Бұл пәни екі айналып келмес арман» [5, 298] деген жолдар арқылы ғашықтық сезімнің фәни дүниедегі орны айқындалады. Лирикалық қаһарман үшін сүйгеніне қосылмау – тек жеке бастың қасіреті ғана емес, жалпы дүниенің жетімсіздігі, тағдырдың бұлжымас заңы ретінде қабылданады. Сондай-ақ «Дариға» әнінде:

«Күйіп-жанып барамын...

Бағы бар маңдайында сені тапқан адамның» [5, 143] деген өкініш сарыны арқылы «қол жетпес арман» концептісі айшықталған. Мұнда ғашық жар – бақыттың символы, ал оған жете алмау – мәңгілік рухани трагедия ретінде суреттеледі.

Зерттеу барысында ғашықтық әндердегі «сағыныш» мотивінің берілу жолдары да жан-жақты талданды. Сағыныш – халық әндеріндегі ең тұрақты эмоциялық жағдай және ол кейіпкерді әрекетке, мәселен сүйгенін іздеп баруға, хат жазуға, ән шырқауға жетелейтін қозғаушы күш. Бұл күйдің тереңдігі «Ауылың сенің белде еді» әнінде шынайы берілген:

«Сен есіме түскенде, қимас қалқам,

Ақбоз аттан жығылдым есім ауып» [5, 83]. Мұндағы «аттан жығылу» және «естен тану» – жай ғана поэтикалық әсірелеу емес, сағыныш сезімі шегіне жеткенде адамның физикалық тұрғыдан дәрменсіз күйге түсуін бейнелейтін соматикалық реакцияның көрінісі. Ал «Сәулем-ай» әніндегі «Сарғайдым жолыңа мен қарай-қарай» [5, 306] деген жолдардағы «сарғаю» метафорасы зарыға күту мен үмітті, жанның жүдеуін білдіреді.

Ғашықтық лириканың үшінші типологиялық тобы – әлеуметтік кедергілер мен қарсылық сарынын қамтитын әндер. XX ғасыр басында хатталған көптеген нұсқаларда екі жастың бақытына тосқауыл болатын «қалың мал», «теңсіздік», «ескі салт» мәселелері ашық айтылады. Бұл әндерде махаббат тақырыбы әлеуметтік әділетсіздікке қарсы наразылық формасына ауысады. Мәселен, «Қыз бала» әнінде:

«Дүниеде қыздан сорлы жан бар ма екен,
Кетеді тірі айрылып руынан қыз бала» [5, 264], – деген жолдар арқылы қыздың «жат жұрттық» саналып, өз еркінен тыс басқа руға, көбіне сүймеген адамға берілу трагедиясы баяндалады. Мұндағы «тірі айрылу» тіркесі – қыз тағдырының әлеуметтік дәрменсіздігін, оның рулық қоғамдағы объект ретіндегі статусын көрсететін реалистік шындық. Сондай-ақ, «Қыздың әні» туындысында:

«Неге өсті екен қыз байғұс сылауменен...

Анасынан одан да тумасайшы,

Өксігенше өмірі жылауменен» [5, 266] деген өкініш сарыны арқылы сүймеген адамға қосылудың ауырлығы, жеке тұлға бақытының дәстүр құрбанына айналуы өткір сыналады. Ғашықтық әндердегі мұң мен шер, ішкі нәзік сезімдер көбінесе қыз баланың атынан айтылады. Бұл заңдылықты ғалым К. Матыжанов ғұрыптық фольклор мен лириканың генезисі тұрғысынан түсіндіреді. Ол: «Фольклорлық туындылардың, әсіресе отбасылық-ғұрыптық жырлардың лирикалық бояуының қалың болуы – оны шығарушылар мен орындаушылардың негізінен әйелдер қауымы екендігімен тікелей байланысты» деп тұжырымдайды [7, 64]. Расында, «Қыздың әні», «Сыңсу» сарынындағы ғашықтық әндерде әйел жанының нәзіктігі мен мұңы басым түседі.

Әлеуметтік сарынды ғашықтық ән өлеңдерде зооморфтық символиканың – жануарлар бейнесінің ерекше иерархиялық қызмет атқаратыны байқалды. Халықтық танымда «сұңқар», «лашын» – тектіліктің, ал «қарға», «жапалақ», «қаншық» – лайықсыз болудың, әлеуметтік төмен деңгей немесе жағымсыз кейіпкердің символы ретінде қарама-қарсы қойылады. Бұл заңдылық «Абайкөк» әнінде айқын көрініс тапқан:

«Жапалақ жалбаң-қалбаң ұшар сайдан, Абайкөк,

Лашын құс қуып жетер әлде қайдан» [5, 34].

Мұндағы «лашын» (жігіт) мен «жапалақ» (бәсекелес немесе кедергі) арасындағы тартыс – махаббат жолындағы күрестің аллегориялық бейнесі. Бұл метафоралық жүйенің табиғатын академик А.Н. Веселовский терең ашып көрсетеді. Ол: «Халық поэзиясындағы параллелизм ұзақ уақыт қолданыс барысында тұрақты символға айналады: күйеу жігіт – сұңқар (аңшы) ретінде, ал қалыңдық – аққу, үйрек (олжа) ретінде бейнеленеді. Бұл – ежелгі тұрмыстық қатынастардың поэтикалық тілде тасқа басылғандай сақталып қалуы» [8, 147] деп тұжырымдайды.

Сол сияқты, «Қара қаншық» әнінде:

«Қоянды шалмай алар қара қаншық,

Сұңқарға жем тілеген болар талшық» [5, 225] делінеді. Бұл жолдардағы «сұңқарға» (текті жігітке) бұйырмаған олжаның (қыздың) «қара қаншыққа» (лайықсыз адамға) тап болуы – әлеуметтік теңсіздіктің ащы мысқылы ретінде берілген. Отандық ғалымдар зерттеуінде қазақ поэзиясындағы зооморфтық символизмге арнайы тоқталып: «Ақындар халықтың ішкі рухын, мінезін немесе қоғамдық қайшылықтарды көрсету үшін қасқыр, үкі, жылқы секілді жануарлар бейнесін мифтік және фантастикалық деңгейде қолданған» [9, 39] деп көрсетеді. Мәселен, «Қара қаншық» әніндегі ит бейнесі де жағымсыз кейіпкерді сипаттаудың мифтік-поэтикалық тәсіліне жатады.

Ғашықтық әндердің поэтикалық құрылымында «заттық детальдар», мәселен, орамал, жүзік, қамшы, хат, т.б. маңызды семиотикалық рөл атқарады. Бұл заттар – жай ғана тұрмыстық бұйым емес, ғашықтар арасындағы жасырын байланыстың, серттің немесе сағыныштың материалдық айғағы. Мәселен, «Орамал» әнінде:

«Орамалдың шетіне түйдім бидай,

Ақ қағаздың бетіне салдым шимай» [5, 296], – деген жолдар кездеседі. Орамалға түйілген бидай – молшылық пен бақыт тілеудің символы болса, қағазға түскен «шимай», яғни хат – ғашықтардың басқаға түсініксіз, тек екеуіне ғана аян құпия тілі. Ал «Ақдариға» әніндегі:

«Қолымда бір қамшым бар бүлдіргелі...

Қолымда қармағым жоқ ілдіргелі» [5, 54] деген жолдарда «қамшы» – жігіттің серілік атрибуты болса, «қармақ» – қыз жүрегін жаулаудың (аңшылық кодтағы) метафорасы

ретінде қолданылған. Сонымен қатар «Алтын жүзік», «Күміс құман» сияқты детальдар әннің көркемдік кеңістігін нақтылап, сезімнің шынайылығын арттыра түседі.

Зерттеу барысында байқалған тағы бір маңызды поэтикалық ерекшелік – ғашықтық әндердегі диалогтық сипат. Көптеген әндер лирикалық қаһарманның монологы түрінде ғана емес, ғашықтардың өзара тілдесуі, сұрақ-жауабы немесе қайымдасуы үлгісінде құрылған. Бұл форма ғашықтардың рухани жақындығын, ой еркіндігін және сөз қағыстыру өнерінің жоғары деңгейін көрсетеді. Мәселен, «Сәулем-ай» әнінде:

«Әзіл сөзді айтамын айламенен,

Қалып еді көңілің қайда менен» [5, 307] деген жолдар арқылы жігіт қыздың көңіл-күйін сұраса, «Ей, қалқа» әнінде:

«Ей, қалқа, дәнекерсің айнадағы...

Өксітпей жауабыңды қайыр, сәулем» [5, 151] деп, ғашығынан нақты жауап күтеді. Мұндай диалогтық құрылымдар ән мәтініне драмалық сипат беріп, сезімнің шынайылығын арттыра түседі.

Ғашықтық лирикадағы көркемдік кеңістік пен уақыт (хронотоп) мәселесі де терең талдауды қажет етеді. Ән мәтіндерінде кездесетін топонимдер ғашықтық оқиғаның нақты географиялық ортасын белгілеп қана қоймайды, сонымен бірге туған жерге деген сүйіспеншілікті махаббат сезімімен ұштастырады. «Ертіс» әнінде:

«Ертістің ар жағында көрдім сені,

Сырғанды қайық қылып, ай, сәулем, өткіз мені» [5, 158] деген жолдарда өзен – ғашықтарды бөліп тұрған шекара, кедергі ретінде алынса, «Қарқаралы» әнінде тау образы сағыныш пен мұңның биіктігін бейнелейтін символикалық кеңістікке айналады. Ғашықтық сезім көбінесе көш жолында, жайлауда, өзен жағасында өтеді, бұл көшпелі өмір салтының махаббат лирикасының сюжеттік желісіне тікелей әсер еткенін дәлелдейді.

XX ғасырда хатталған әндердегі ең тұрақты және трагедиялық сарын – «көш» немесе «айырылысу» мотиві. Көшпелі тұрмыста рулардың қоныс аударуы ғашықтардың бір-бірінен алыстауына, байланыстың үзілуіне себепші болған. Бұл жағдай «Қоғалы көл» әнінде:

«Барады аулым көшіп Қауланкөлге,

Жетемін қашан көшіп таудағы елге» [5, 247] деген үмітсіздік сарынымен беріледі. Ал «Жылыой» әнінде:

«Кең Жылыой – біздің елдің тиянағы,

Даусыңды ести алмадым қиядағы» [5, 186] деп, кеңістік пен қашықтықтың ғашықтық сезімге кедергі келтіруі психологиялық параллелизм арқылы суреттеледі. Көш – тек мекен ауыстыру емес, тағдырдың өзгерісі, бақыттың қолдан сусып кетуі ретінде беріледі.

Сондай-ақ, ән мәтіндердегі авторлық және фольклорлық сипаттың арақатынасы да назар аударарлық. Көптеген әндер («Ләйлім», «Ғазиза», «Зәуреш») бастапқыда Біржан сал, Мұхит, Естай сынды нақты тарихи тұлғаларға қатысты туындағанымен, халық арасында тараған нұсқаларында фольклорлық өңдеу ізі айқын байқалады. Мәселен, «Ләйлім» әнінде:

«Аққу едің таранған айдындағы...

Қол алысқан сертіңнен тайдың дағы» [5, 274] деген жолдар классикалық сал-серілер поэзиясына тән болса да, оның нұсқаларында халықтық қара өлең үлгілері кірігіп кеткенін аңғаруға болады. Бұл құбылыс ауызша дәстүрдегі авторлық туындының біртіндеп халықтық мұраға айналу процесін және ғашықтық сезімнің жекелік сипаттан жалпыұлттық сипатқа ауысқанын көрсетеді.

Ғашықтық ән өлеңдерінің типологиясы қазақ қоғамындағы әйел бейнесінің эволюциясын да айқындайды. Архаикалық фольклорда әйел тек рудың жалғастырушысы немесе пассив объект ретінде көрінсе, кейінгі лирикалық әндерде ол – өз сезімін ашық білдіретін, тағдыры үшін күресетін, ақыл-парасаты кемел тұлға, яғни субъект ретінде бейнеленеді. «Қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесінің көркемдік трансформациясы фольклордан бастау алады. Халық әндеріндегі әйел – тек сұлулық объектісі ғана емес, қоғамдық нормаларға қарсы шыға алатын, ішкі рухы биік, қайсар кейіпкер» [10, 657].

«Қыздың әні» цикліндегі шығармалар осының айқын дәлелі. Мәселен, әннің бір нұсқасында:

«Анасынан одан да тумасайшы,

Өксігенше өмірі жылауменен» [5, 266] деп, қыз бала өз тағдырына наразылық білдіріп, қоғамдық әділетсіздікке қарсы үн қатады. Бұл әндердегі лирикалық «Мен» – дәстүр мен жеке бас бостандығы арасындағы қайшылықты терең сезінетін, рухани жағынан толысқан бейне.

Нәтижелер. XX ғасырдағы музыкалық-этнографиялық жинақтарда хатталған қазақ ғашықтық әндерін кешенді түрде зерттеу нәтижесінде олардың мазмұндық-поэтикалық ерекшеліктеріне қарай үш негізгі типологиялық топқа жіктелетіні ғылыми тұрғыдан дәйектелді. Атап айтқанда, ғашық жардың идеалды бейнесін сомдауға бағытталған «портреттік-эстетикалық тип», сезім динамикасы мен ішкі күйзелісті бейнелейтін «психологиялық-эмоционалдық тип» және қоғамдық қайшылықтарды көрсететін «әлеуметтік-қарсылық типі» айқындалды. Бұл жіктеу халықтық лириканың біркелкі емес, көпқырлы күрделі жүйе екенін дәлелдейді.

Зерттеу барысында портреттік сипаттамаға құрылған әндердегі халықтық эстетиканың тұрақты формулалары жүйеленді. «Қарақат көз», «алма мойын» сияқты эпитеттер мен ғашық жарды Айға, Күнге, Шолпан жұлдызға балау секілді космогониялық теңеулердің жиі қолданылуы – қазақ халқының сұлулықты жоғары эстетикалық және сакралды деңгейде қабылдағанын көрсетеді. Нәтижесінде, бұл әндердегі портрет нақты адамның суреті емес, этностың сұлулық туралы идеалды түсінігінің жиынтық бейнесі екені анықталды. Фольклортанушы Альберт Лордтың теориясына сүйенсек: «Ауызша дәстүрдегі ақын сұлулықты суреттеу үшін дайын «формуларды» (тұрақты тіркестерді) қолданады. Бұл формулалар тыңдаушыға таныс болғандықтан, образды қабылдауды жеңілдетеді және дәстүр сабақтастығын сақтайды» [11, 204].

Психологиялық типтегі әндерді талдау нәтижесінде оқиғалық баяндаудан гөрі сезім динамикасының басымдығы нақтыланды. «Зар», «шер», «арман», «күйік» категориялары лирикалық қаһарманның ішкі жан дүниесінің күйзелісін көрсететін негізгі концептілер ретінде айқындалды. Ғашықтық сезімнің физиологиялық және психологиялық әсері терең лиризммен берілгені, ал «арман» түсінігінің қол жетпес бақыт пен тағдырдың жазмышы ретіндегі философиялық астары ашылды.

Әлеуметтік-қарсылық сарынындағы әндерде зооморфтық символиканың иерархиялық қызмет атқаратыны дәлелденді. «Аққу», «қаз» бейнелері пәктікті білдірсе, «сұңқар», «лашын» (тектілік) және «қарға», «жапалақ» (теңсіздік) образдарының қарама-қайшылығы қоғамдық әділетсіздікті бейнелеудің аллегориялық құралы екені негізделді. Сондай-ақ «қалың мал» мен «еріксіз неке» мәселелерінің көтерілуі – махаббат тақырыбының әлеуметтік трагедияға ұласуын көрсететін нәтиже ретінде тіркелді.

Поэтикалық тілдік құралдарды зерделеу барысында «орамал», «жүзік», «хат», «қамшы» сияқты тұрмыстық заттардың семиотикалық мәні ашылды. Бұл детальдар жай ғана заттық бұйым емес, ғашықтар арасындағы серт пен уәденің, сағыныш пен аманаттың шартты белгісі екені ғылыми тұрғыдан дәйектелді. Заттық детальдардың қолданылуы сезімнің шынайылығын арттырып, мәтіннің көркемдік кеңістігін нақтылай түсетіні анықталды.

Зерттеу нәтижелері XX ғасырда хатқа түскен фольклорлық әндердегі әйел бейнесінің статикалық объектіден белсенді субъектіге ауысқанын көрсетті. Қыз баланың өз тағдыры үшін күресі, еркіндікке ұмтылысы және қоғамдық әділетсіздікке қарсы наразылығын ашық білдіруі – қазақ қоғамындағы тұлғалық сананың өскендігін айғақтайды. Сонымен қатар, ғашықтық оқиғалардың «көш», «жайлау», «өзен» бойында өтуі – хронотоптың көшпелі өмір салтымен тығыз байланысты екенін, ал диалогтық форманың ғашықтардың рухани теңдігін білдіретінін тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Қорытынды. XX ғасыр мұраларындағы қазақ ғашықтық ән өлеңдерінің поэтикалық жүйесін типологиялық тұрғыдан зерделеу нәтижелері халықтық лириканың көркемдік-

эстетикалық және танымдық маңызының аса зор екенін айғақтады. Жұмыс барысында ұсынылған портреттік, психологиялық және әлеуметтік жіктелім фольклорлық мәтіндердің ішкі мазмұндық байлығын жүйелі түрде ашуға мүмкіндік берді. Авторы ұмытылып, халықтық сипат алған бұл туындылар – жай ғана сезім жырлары емес, этностың ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетанымдық көзқарастары мен этикалық нормаларының көркемдік жиынтығы.

Зерттеу қорытындысы бойынша, халық ақындары ғашықтық сезімді тек жеке бастың құмарлығы емес, биік адамгершілік және эстетикалық мұрат ретінде жырлаған. Арудың портретін сомдаудағы космогониялық және табиғи теңеулер этностың сұлулық туралы танымының сакралды сипатын көрсетсе, «зар», «мұң», «арман» категориялары лирикалық қаһарманның жан дүниесінің тереңдігі мен сезім тұрақтылығын дәлелдеді. Ғашықтық әндердегі әлеуметтік сарын мен қарсылық мотиві халықтың әділетсіздікке, ескі салттың қыспағына деген наразылығының және тұлға еркіндігіне ұмтылысының айқын көрінісі ретінде бағаланды.

Ән мәтіндеріндегі зооморфтық метафоралар, тұрақты эпитеттер және заттық детальдардың семиотикалық қызметі сараланып, олардың ұлттық кодты тасымалдаушы маңызды құрал екені нақтыланды. Әсіресе, әйел бейнесінің пассивті объектіден белсенді күрескер субъектіге дейін өсу эволюциясы халықтық сананың даму динамикасын көрсетті. Хронотоптық ерекшеліктер, яғни оқиғаның көш жолында немесе табиғат аясында өтуі, махаббат лирикасының көшпелі өмір салтымен тығыз байланысын дәйектеді.

Қорыта айтқанда, іргелі фольклорлық жинақтарда сақталған және XX ғасырда хатталған ғашықтық әндер – қазақ халқының рухани мәдениетін, ұлттық менталитетін, эстетикалық талғамын және философиялық көзқарасын танытатын құнды мұра. Бұл әндерде халықтың махаббат, адалдық, сағыныш, арман, айырылысу, әлеуметтік теңсіздік сияқты адамзаттық және ұлттық мәселелерге қатысты түсініктері көркем бейнеленеді. Ғашықтық әндердің мазмұны мен поэтикалық құрылымынан белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғамдық қатынастардың, отбасы құндылықтарының және адамның жеке сезімін қабылдау ерекшеліктерінің де көрінісін байқауға болады.

Аталған фольклорлық мұраның көркемдік ерекшелігі оның лирикалық мазмұны мен поэтикалық бейнелеу құралдарының сабақтастығынан аңғарылады. Ән мәтіндерінде портреттік-эстетикалық сипаттау, психоэмоциялық күйді жеткізу, табиғат пен адам сезімін қатар суреттеу, әлеуметтік қарсылықты білдіру секілді поэтикалық типтер өзара тоғысып отырады. Бұл ерекшеліктер ғашықтық әндердің тек сезім лирикасы ғана емес, халықтың тарихи-әлеуметтік және мәдени санасын танытатын күрделі фольклорлық жанр екенін көрсетеді.

Сонымен қатар XX ғасырда хатқа түскен ғашықтық әндерді зерттеу фольклорлық мәтіндердің тарихи өзгерісін, ауызша дәстүрден жазба нұсқаға өту үдерісін және олардың әр кезеңдегі сақталу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Жинақталған мәтіндерді салыстыра талдау арқылы тұрақты поэтикалық мотивтермен қатар, уақыт пен орындаушылық ортаға байланысты өзгеріске ұшыраған элементтерді де айқындауға болады. Бұл өз кезегінде қазақ халық әндерінің жанрлық және поэтикалық табиғатын тереңірек түсінуге жол ашады.

Сондықтан бұл мұраны бүгінгі әдебиеттану ғылымы тұрғысынан жаңаша пайымдау, мәтіндердің поэтикалық ерекшеліктерін жүйелеу және олардың типологиясын жасақтау – ұлттық фольклордың теориялық мәселелерін зерделеу үшін маңызды. Ғашықтық әндердің көркемдік жүйесін зерттеу арқылы халықтың дәстүрлі дүниетанымы мен қазіргі әдеби сананың арасындағы сабақтастықты айқындауға болады.

Әдебиеттер

1. Abdimanuly O., Dossanova N.Zh. Kazakh poetry of the early XX century in the context of the world poetic tradition // Philology series of Al-Farabi Kazakh National University. – 2021. – №2(182). – P. 96-107. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph11>
2. Winner, T. G. The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia. – Durham: Duke University Press, 1958. – 269 p.
3. Хакимьянова А.М. Башкирские народные лирические песни: поэтическое своеобразие жанра: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.01.09. – Уфа, 2014. – 26 с.
4. Қондыбай М.М., Әбдиманұлы Ө., Тирадо Р.Г. Әнші-ақындар шығармашылығындағы сұлулық сипатының көркемдік ерекшелігі // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – 2025. – №1. – Б. 132-141. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.13>
5. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2013. – 440 б.
6. Қоңыратбай Т. Б.Г. Ерзакович – қазақ музыка мәдениетін зерттеуші (фольклорлық-этнографиялық шығармашылығы) // *Türkologia*. – 2024. – № 2(118). – Б. 1-17. DOI: 10.59358/ayt.1444195
7. Матыжанов К.С. Казахский фольклор – прочный фундамент и стержень духовности // Contemporary Issues of Literary Studies-International Symposium Proceedings. – 2020. – Т. 14. – P. 60-68.
8. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Ленинград: Гослитиздат, 1940. – 648 с.
9. Kozhashev M., Temirbolat A., Tleubayev S., Aisultanova K., Sargeltayeva A. Genre and Stylistic Originality of Kazakh Poetry of the First Half of the Twentieth Century // *Cuadernos de Investigación Filológica*. – 2025. – Vol. 57. – P. 27-45. DOI: <http://doi.org/10.18172/cif.6323>
10. Orda, G., Sarsenbayeva, Z., Sultanova, B., Abilkhaiyrov, N., & Abdrakhmanova, K. Artistic transformation of the female image in Kazakh literature // *Mankind Quarterly*, 2021. – №61(3). – P. 653-668. DOI: <https://doi.org/10.46469/mq.2021.61.3.16>
11. Lord, A. B. The Singer of Tales (2nd ed.). – Cambridge: Harvard University Press. – 2000. – 307 p.

А.С. САДЫҚ

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ПОЭТИЧЕСКАЯ ТИПОЛОГИЯ КАЗАХСКОЙ ЛЮБОВНОЙ ЛИРИКИ

Аннотация. В данной статье исследуются казахские народные любовные песни, зафиксированные в XX веке. Основная цель работы – научная разработка поэтической и содержательной типологии лирических произведений, авторы которых забыты, а сами тексты приобрели фольклорный характер. В ходе исследования комплексно применялись методы типологического, структурно-поэтического и герменевтического анализа. В результате анализа любовная лирика была классифицирована на три основные типологические группы: портретно-эстетическую, психолого-эмоциональную и социально-протестную. Выявлено, что в песнях портретного характера через устойчивые эпитеты и космогонические сравнения создается идеальный образ возлюбленной, а в песнях психологического типа через категории «мечта», «печаль», «тоска» описываются внутренние переживания героя. Обосновано, что в песнях социального типа неравенство и протест против старых обычаев передаются посредством зооморфной символики и иерархической антитезы. Кроме того, в статье рассмотрены семиотическая функция предметных деталей в текстах песен, особенности хронотопа и эволюция женского образа. Выводы исследования доказывают, что традиционные казахские любовные песни являются не просто выражением чувств, а сложной художественной системой, сохраняющей национальный менталитет, этические нормы и эстетические ценности. Результаты работы вносят вклад в углубление жанровых исследований в фольклористике и литературоведении.

Ключевые слова: любовная лирика, народные песни, поэтическая типология, психологический параллелизм, фольклорные символы, эстетический идеал.

A.S. SADYK

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

POETIC TYPOLOGY OF KAZAKH FOLK LOVE SONGS

Annotation. This article investigates Kazakh folk love songs recorded in the 20th century. The main aim of the work is to develop a scientific poetic and content typology of lyrical works whose authors have been forgotten and which have acquired a folklore character. Typological, structural-poetic, and hermeneutic analysis methods were comprehensively applied during the research. Based on the analysis, love lyrics were classified into three main typological groups: portrait-aesthetic, psychological-emotional, and social-protest motives. It was determined that portrait songs create an ideal image of the beloved through stable epithets and cosmogonic similes, while psychological songs describe the character's internal distress through categories of "dream," "sorrow," and "longing." In songs of the social type, it is substantiated that inequality and resistance to old customs are conveyed through zoomorphic symbolism and hierarchical antithesis. Furthermore, the article considers the semiotic function of material details in song texts, features of the chronotope, and the evolution of the female image. The research conclusions prove that traditional Kazakh love songs are not merely expressions of feelings but a complex artistic system that preserves the national mentality, ethical norms, and aesthetic values. The results of the work contribute to deepening genre studies in folklore and literary criticism.

Keywords: love lyrics, folk songs, poetic typology, psychological parallelism, folklore symbols, aesthetic ideal.

References

1. Abdimanuly O., Dossanova N.Zh. Kazakh poetry of the early XX century in the context of the world poetic tradition // Philology series of Al-Farabi Kazakh National University. – 2021. – №2(182). – P. 96-107. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph11>
2. Winner, T. G. The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia. – Durham: Duke University Press, 1958. – 269 p.
3. Hakimänova A.M. Başkirskie narodnye liricheskie pesni: poeticheskoe svoeobrazie janra: avtoref. dis. kand. filol. nauk: 10.01.09. – Ufa, 2014. – 26 s.
4. Qondybai M.M., Äbdimanuly Ö., Tirado R.G. Äñsi-aqyndar syğarmaşylyğyndağy sülulyq sipatynyñ körkemdik ereşeligi // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy. – 2025. – №1. – B. 132-141. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.13>
5. Babalar sözi: Jüztomdyq. – Astana: Foliant, 2013. – 440 b.
6. Qoñyratbai T. B.G. Erzakovich – qazaq muzyka mädenietin zertteuşi (föklörlyq-etnografialyq syğarmaşylyğy) // Türkologia. – 2024. – № 2(118). – B. 1-17. DOI: 10.59358/ayt.1444195
7. Matyjanov K.S. Kazahski föklör – prochnyi fundament i sterjen duhovnosti // Contemporary Issues of Literary Studies-International Symposium Proceedings. – 2020. – T. 14. – P. 60-68.
8. Veselovski A.N. İstoricheskaia poetika. – Leningrad: Goslitizdat, 1940. – 648 s.
9. Kozhashev M., Temirbolat A., Tleubayev S., Aisultanova K., Sargeltayeva A. Genre and Stylistic Originality of Kazakh Poetry of the First Half of the Twentieth Century // Cuadernos de Investigación Filológica. – 2025. – Vol. 57. – P. 27-45. DOI: <https://doi.org/10.18172/cif.6323>
10. Orda, G., Sarsenbayeva, Z., Sultanova, B., Abilkhayrov, N., & Abdrakhmanova, K. Artistic transformation of the female image in Kazakh literature // Mankind Quarterly, 2021. – №61(3). – P. 653-668. DOI: <https://doi.org/10.46469/mq.2021.61.3.16>
11. Lord, A. B. The Singer of Tales (2nd ed.). – Cambridge: Harvard University Press. – 2000. – 307 p.

Автор туралы мәлімет:

Садық Ақбота Серікқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Садық Ақбота Сериккызы – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Sadyk Akbota Serikkyzy – Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.